

ДАнные ОБ АВТОРЕ

Сичкаренко Галина Геннадьевна, доктор исторических наук, доцент, профессор кафедры документоведения ГВУЗ «Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды» ул. Сухомлинского, 30, м. Переяслав-Хмельницкий, Киевская обл., Украина, 08401
e-mail: gsich54@gmail.com

DATA ON AUTHOR

Sichkarenko Galina G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of Document Science Department State Higher Educational Establishment «Pereyaslav-Khmelnytskyi Hrygoriy Skovoroda State Pedagogical University» 30, Sukhomlynskyi Str., Pereyaslav-Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine, 08401
e-mail: gsich54@gmail.com

УДК 930:94(477) «1932/1933»

ТЕМА ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ У ЗБІРНИКАХ СПОГАДІВ ТА ДОКУМЕНТІВ

Шатковська А. Ю.

У статті розглядаються окремі аспекти висвітлення теми Голодомору 1932-1933 рр. в Україні у збірниках спогадів та документів. Науковцями оброблено та проаналізовано масив історичних джерел і зібрана велика кількість свідчень; нагромаджено емпіричні дані; вироблено нові концепції. З часом інтерес дослідників та науковців до проблем Голодомору 1932-1933 рр. лише поглиблюється. Цьому процесу сприяє відкриття архівів, збирання свідчень очевидців та публікація невідомих досі документів.

Метою статті є дослідження висвітлення теми Голодомору 1932-1933 рр. у збірниках спогадів та документів.

Дослідивши та проаналізувавши наявні збірники, слід зазначити, що тільки подальша копітка архівна праця,

зокрема й у закордонних архівних установах, та історіографічні розробки сприятимуть уточненню проблемних питань Голодомору.

Ключові слова: Голодомор, геноцид, причини, наслідки, збірники, документи, історіографія.

ТЕМА ГОЛОДОМОРА 1932-1933 ГОДОВ В СБОРНИКАХ ВОСПОМИНАНИЙ И ДОКУМЕНТОВ

Шатковская А. Ю.

В статье рассматриваются отдельные аспекты темы Голодомора 1932-1933 гг. в Украине в сборниках воспоминаний и документов. Учеными обработаны и проанализированы массивы исторических источников и собрано большое количество свидетельств; накоплены эмпирические данные; выработаны новые концепции. Со временем интерес исследователей и ученых к проблемам Голодомора 1932-1933 гг. только усиливается. Этому процессу способствует открытие архивов, сбор свидетельств очевидцев и публикация неизвестных документов.

Целью статьи является исследование освещения темы Голодомора 1932-1933 гг. в сборниках воспоминаний и документов.

Исследовав и проанализировав имеющиеся сборники, следует отметить, что только дальнейшая кропотливая архивная работа, в том числе и в зарубежных архивных учреждениях, и историографические разработки будут способствовать конкретизации темы Голодомора.

Ключевые слова: Голодомор, геноцид, причины, последствия, сборники, документи, історіографія.

«HOLODOMOR 1932-1933»IN THE COLLECTION OF MEMORIES AND DOCUMENTS

Shatkovska A. Y.

The article deals with certain aspects of the coverage of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine in the collections of memories and documents. Scientists have processed and analyzed an array of historical sources and collected a large number of testimonies; empirical data accumulated; New concepts have been developed.

Over time, the interest of researchers and scholars in the Holodomor problem of 1932-1933 is only deepening. This process is facilitated by the opening of archives, the gathering of eyewitness accounts, and the publication of documents that are still unknown.

The purpose of the article is to study the topic of the Holodomor 1932-1933 in the collection of memoirs and documents.

After investigating and analyzing existing collections, it should be noted that only further hard work of archival work, including in foreign archival institutions, and historiographic developments will help to clarify the problematic issues of the Holodomor.

Key words: *Holodomor, genocide, causes, consequences, collections, documents, historiography.*

Постановка проблеми. Тема Голодомору 1932-1933 рр. у літературі 1980-х – початку 2000-х рр. характеризується активно-критичним висвітленням проблем та широким спектром досліджень. Упродовж двох десятиліть сучасна українська історіографія в своєму розвитку пройшла від суто емоційного відображення подій минулого до наукового осмислення власної історії. На сьогодні дослідниками опубліковано понад 10 тисяч праць, присвячених різним аспектам цієї трагедії. З прийняттям 28 листопада 2006 р. Верховною Радою України Закону № 376 V «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні», який кваліфікує його як геноцид українського народу, увага науковців сконцентрована на з'ясуванні причин та наслідків цього страшного злочину сталінського режиму. Ученими з'ясовано та доведено основні причини голоду, їхня увага зосереджена на соціально-економічних наслідках масової колективізації, політики розкуркулення та сумнозвісних хлібозаготівель. Хоча досі залишаються малоз'ясованими безпосередні та опосередковані фактори національної трагедії; політичні репресії проти сільського населення України; руйнація храмів та вбивство священиків; створення та діяльність системи торгсину в Україні, у магазинах яких селяни мали придбати щойно вилучений хліб за так зване побутове золото (сережки, натільні хрести, обручки); байдуже споглядання міжнародного співтовариства (країн і націй) та інших іноземних країн.

Метою статті є дослідження висвітлення теми Голодомору 1932-1933 рр. у збірниках спогадів та документів.

Виклад основного матеріалу. За антиукраїнською спрямованістю й масштабністю застосування голод 1932-1933 рр. виявився страшнішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селян, якою скористався тоталітарний режим в Україні. Саме тому політико-правова оцінка Голодомору 1932-1933 рр. вимагає традиційних історико-політологічних методик з'ясування його специфіки. Обмежитися простим переліком причин і висвітленням наслідків голоду на сьогодні недостатньо.

Відомий історик Р. Пиріг пропонує умовний поділ уже опублікованих документів і матеріалів з теми Голодомору 1932-1933 рр. на кілька груп [12]. До першої групи відносяться збірники загальноукраїнського рівня, до другої – регіональні документальні видання, третя група включає зарубіжні матеріали.

Особливого значення у вивченні теми Голодомору 1932-1933 рр. мають видання збірників спогадів та документів, які вийшли друком протягом 1990-2010 рр. Історія – це не тільки ідеологічна споруда, але й розповідь про минуле. Катастрофічно зменшується кількість очевидців національної трагедії, які на власному досвіді пережили голодомор і репресії. Саме спогади, підтвержені документально, мають велику цінність у розробці цієї тематики.

Збірник «Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» став результатом роботи науковців і архівістів та був виданий 1990 р. Джерельною базою збірника стали документи Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ [3]. Відкриває збірник постанова ЦК КПУ від 1 січня 1990 р. «Про голод 1932-1933 років та публікацією пов'язаних із ним архівних матеріалів», у якій зазначається, що понад півстоліття замовчування теми Голодомору у вітчизняній історіографії заважало науковому осмисленню та об'єктивній морально-політичній оцінці цієї народної трагедії. Визнається, що голод 1932-1933 рр. став справжньою трагедією народу, наслідком злочинного курсу Сталіна та його найближчого оточення (Молотов, Каганович)

щодо селянства. Засуджується безпринципна політика тодішнього керівництва республіки у проведенні хлібозаготівель. Було запропоновано редакціям газет, журналів, телебаченню й радіо забезпечити правдиве, об'єктивне висвітлення подій, пов'язаних із голодом 1932-1933 рр. [3, с. 3-4].

В аналітичних статтях, розміщених у збірнику, фахівці висвітлюють соціально-економічні та моральні питання впровадження в республіці сталінської політики колективізації та хлібозаготівель. Архівно-документальні матеріали діляться на групи. До першої групи відносяться документи, які відбивають проведення хлібозаготівель в Україні. Чітко простежується особиста причетність Й. Сталіна, В. Молотова і Л. Кагановича до проведення непомірних хлібозаготівель на 1932 р., їхній методичний тиск з метою безумовного виконання, діяльність комісії В. Молотова в жовтні-листопаді 1932 р. Друга група документів – свідчення про наростання широкомасштабного голоду, труподства, канібалізму, масової смертності. Третю групу становлять документи про політичні настрої, численні листи від голодуючих до партійної верхівки. Під час підготовки книги було використано фонди Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС та архівів обкомів Компартії України – Вінницького, Дніпропетровського, Донецького, Житомирського, Запорізького, Київського, Луганського, Миколаївського, Херсонського, Харківського й Чернігівського. У загальній кількості збірник містить 248 раніше не публікованих документів. Хронологічно розміщені документи охоплюють 1932-1933 рр., хоча передумови голоду сталися значно раніше.

Четверта група документів – про надання потерпілим областям республіки допомоги [3, с. 190]. Ця книга була створена за рішенням ЦК КПУ наприкінці 1980-х рр., що не могло не позначитися на змісті. Це видання стало першою публікацією, яка присвячена жакливій трагедії 1932-1933 рр., не дивлячись на суперечливі моменти, вона є цінною для науковців. Редколегія збірника зробила висновок, що сукупність матеріалів не дає змоги говорити про те, що ця

трагедія була заздальгідь спланованою акцією проти українського селянства.

Книга «33-й: ГОЛОД: Народна Книга-Меморіал» була створена з ініціативи відомого письменника В. Маняка і його дружини Л. Коваленко [1]. На відміну від попереднього збірника, у підготовленому виданні національну трагедію названо голодомором – геноцидом українського народу: «То був відвертий геноцид щодо українського селянства – акція, за жорстокістю і розмахом співмірна хіба що з гітлерівськими злочинами проти людства, про які світ із жахом дізнається через кілька років. Одурманений манією «доганяти і переганяти», сталінський деспотизм і тут ішов на випередження. На шістнадцятому році революції, при владі, яка сміла називатись народною, на родючій землі, без війни чи стихійного лиха помирили хлібороби», – писала Л. Коваленко [1, с. 17]. «Геноцид чи не геноцид?... Коли йдеться про трагедію такого масштабу, слова втрачають смисл. Наперед виступають дія, акція, що призвели до небувалої трагедії народу. І наслідки трагедії, які ми ще не виміряли остаточно... Голод 1932-1933 року – грандіозна акція умиротворення», – підкреслював В. Маняк [1, с. 573, 582].

Народну пам'ять автори-упорядники вважали найдостовірнішим історичним джерелом. Зазначали, що вони не запізнилися остаточно, застали ще живих учасників колективізації, залучили до збірника безцінні свідчення [1, с. 9-14]. Книга містить 1000 свідчень, документів про голод-геноцид. Свідчення в книзі доповнені архівними документами, виявленими, дослідженими та підготовленими науковцями Є. Шаталіною та В. Марочком, науковим коментарем, написаним істориками В. Калініченком, В. Ткаченком, М. Трояном та І. Шульгою. Видання пронизує глибокий науково-публіцистичний коментар В. Маняка та Л. Коваленко. Уперше в Україні історію трагедії народу відтворено вустами самого народу. Було доведено, що свідчення учасників трагічних подій є невичерпним джерелом правдивої інформації про ті часи, безпосереднім витокм для вивчення людської трагедії, що сталася внаслідок сталінізації в українському селі. Ця книга є комплексним джерелом для дослідження історії

Голодомору. На думку авторів-упорядників, Голодомор був наслідком цілеспрямованої політики знищення українського народу, матеріали подано відповідно адміністративно-територіальному поділу початку 1930-х рр., коли УРСР складалася з семи областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської та Молдавської АРСР.

Основу книги складають свідчення людей, які вижили в смертельному голоді-геноциді, що містять конкретні докази причин, перебігу та наслідків народної трагедії. За свідченням І. Г. Шульги, у с. Верещаки Деснянського району Київської області «...тоді було 500-550 дворів, померло 300 чоловік, головним чином вимирали багатодітні сім'ї. У війні загинули 84 чоловіки» [1, с. 295]. У заключному розділі В. Маняк називає голод-геноцид війною сталінщини з народом, закликає до правдивого суду людської пам'яті, справжнього суду історії.

З кінця 1980-х рр. над матеріалами центрального документального архіву Жовтневої революції й соціалістичного будівництва УРСР (нині Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – ЦДАВО України) трудилися науковці Інституту історії АН УРСР та працівники архіву. Результатом було видання збірника «Колективізація і голод на Україні 1928-1933: Збірник документів і матеріалів». У передмові С. Кульчицького та Є. Шаталіної йдеться про адміністративні методи впливу на економіку, перетворені на систему із забороною приватної торгівлі, картками для жителів міст, експропріацією заможних селянських господарств, організацією одержавлених колгоспів, визнання колективізації основним засобом стягнення продрозкладки. Уперше у збірнику було подано нову розширену хронологію голоду: у 1929-1933 рр. на селі відбувалася суцільна колективізація, справжній голод почався у 1931 р., масовим він став у 1932-му, а у 1933-му вже вирував голодний мор [6, с. 10].

Документи збірника дають можливість установити причинно-наслідкові зв'язки, зрозуміти руйнівну силу сталінської колективізації щодо сільського господарства й селянства, виявити сутність колективізації, занепад сільського

господарства, розселянювання, позаекономічні методи господарювання в колгоспах, наслідком чого став Голодомор. Тодішнє вище партійно-державне керівництво влаштувало прагнення селянства працювати на кооперативних засадах із збереженням приватної власності на землю, засоби виробництва, результати своєї праці. Радянська влада прагнула стати монопольним власником, а з селянина-хлібороба зробити покірного виконавця її волі.

Значну частину книги складають офіційні документи. Збірник містить постанови уряду про колективізацію, рішення Верховного суду, протоколи президії ВУЦВК, постанови РНК УРСР про заготівлі та «чорні замки», статистичні звіти про хід колективізації і хлібзаготівлі; інформаційні матеріали РНК СРСР та ЦК ВКП(б) щодо переселення, документи про репресії, трупойство та канібалізм. У ньому висвітлено здійснення сталінської політики на селі. Уміщені в збірнику листи-спогади, листи-прохання колгоспників і одноосібників, бідняків та середняків про допомогу відображають політику активізації й методи її здійснення на селі; ця інформація переплетена з інформацією офіційних даних, що свідчить про достовірність джерел [6, с. 388]. Публікуються також листи голів колгоспів, артільей, членів сільрад, сільських активістів. Метою авторів-упорядників є документальне висвітлення глибинних процесів в аграрному секторі економіки України, що призвели до жахливої трагедії радянського народу.

Збірник «Упокорення голодом» вийшов друком 1993 р., містить документи, які були надані товариством ім. Т. Шевченка. Мета збірника полягає в наданні загального уявлення про джерела Голодомору 1930-х рр., які зберігаються за межами України. У збірнику представлені італійські, американські, німецькі дипломатичні документи, повідомлення світової преси, стенограми слухань свідчень комісією конгресу США й Міжнародною комісією з розслідування голоду 1932-1933 рр. в Україні. Оpubлікована «Книга смерті с. Ромашкового Кам'янського району Дніпропетровської області» [10, с. 3-265] містить записи за період з 30 липня 1933 по 3 січня 1934 рр. від № 434 до № 598, усього 164. Причинами смертності називаються такі як «від різачки», «від запалення»,

«від виснаження організму». За соціальним станом більшість померлих – селяни-одноосібники. Кількість померлих – 600 чоловік на 4 тисячі населення за рік – свідчать про жахливі наслідки голодомору навіть в окремо взятому селі.

Основний масив архівних документів, матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень містить «Чорна книга України» [18]. У ній подано документи про дійсний стан речей у 1930-ті рр. в Україні, які дають простежити підготовку, сам хід та наслідки голодомору. У збірнику також представлено ряд законів засідань ЦК КП(б)У, що містять дані про хлібозаготівлі, посилення репресій до злісних «не здавців» хліба [18, с. 134, 135].

На сучасному історіографічному етапі активізується діяльність науковців, які на базі фондів колишніх партійних і державних облархівів створили ряд збірників документів і матеріалів, а також записали свідчення очевидців Голодомору. У зв'язку з відзначенням 60-річчя голодомору було видано перші збірники свідчень людей, які пережили голод у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Миколаївській, Полтавській, Хмельницькій областях. Збірники містять документи облпартапаратів, спогади очевидців голоду. Зазначається, що голод був спричинений не кліматичними факторами, а насильницькою колективізацією, розкуркуленням, примусовою працею в колгоспах, хлібозаготівлями, які призвели до масової смертності селян від дистрофії, труподства, канібалізму.

Книга «Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька область: Документи і матеріали» уміщує документи фондів Вінницького обкому партії та виконкому Вінницької обласної ради депутатів трудящих [2]. У вступних статтях до збірника аналізується проблема смертності та опору населення владі. Р. Подкур у статті «Документи Державного Політичного Управління як джерело до вивчення колективізації та Голодомору 30-х років на Поділлі» зазначає, що, незважаючи на створення деяких документів ДПУ з метою фальсифікації подій, більшість із них об'єктивно розкривають саму суть сталінської аграрної політики. За документальними свідченнями, розкуркулювали селян буквально за все: невиконання хлібозаготівель, несплата

податків, штрафів [2, с. 32]. Серед документів містяться листи, спецповідомлення, доповідні записки райкомів компартії та райвиконкомів, акти сільських рад про смертність. У листі секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. І. Чернявського секретареві ЦК КП(б)У С. В. Косіору наводяться дані про важке продовольче становище в області, яке охопило 300 сіл і близько 50 000 людей [2, с. 45-46]. Спогади, уміщені в збірнику, підтверджують штучність голоду.

Грунтовне документальне видання з історії народної трагедії «Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах», опубліковане у 1999 р., підтверджує штучність голодомору [13]. П. Ящук зазначає: «Повне замовчування спланованого триразового голодоморного погрому-катастрофи ХХ ст. українського народу на теренах червоної імперії трансформувалось в історіографії 1990-х років у «помилки» та «штучність без планування» цих подій – не менш злочинне перед істиною» [13, с. 17].

Порушуючи питання демографічних наслідків Голодомору, на основі даних перепису 1937 р., даних про смертність дітей та динаміку чисельності населення української національності, П. Ящук вирахував цифру загиблих – 9142000 осіб [13, с. 47-48].

У 2008 р. виходить друком масштабний загальноукраїнський видавничий проект «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні», який включає 17 обласних томів та том міста Києва. Видання являє собою узагальнюючу працю дослідників теми Голодомору. На основі архівних джерел та свідчень очевидців розкриваються причини, масштаби та наслідки національної трагедії, також подано вибрану бібліографію й оригінальні фотодокументи.

На думку упорядників книги-збірника «Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932-1933 років на Дніпропетровщині» [11], зимові хлібозаготівлі 1931-1932 рр. призвели до великого голоду, який став результатом конфіскації їстівного припасу селянства, від чого, за неповними даними, загинуло понад 3,5 млн. людей. Повні втрати від голоду становлять 5 млн. людей [11, с. 5-6]. Вимерлі села поповнювалися населенням з інших регіонів УСРР та РСФРР.

Основою книги є партійно-державні документи всеукраїнського, обласного та районного рівнів. Збірник став першою спробою регіонально-документального підходу до вивчення теми.

Збірник «Колективізація сільського господарства й голод на Полтавщині. 1929-1933» уміщує 135 архівних документів і матеріалів: Державного архіву Полтавської області, Архіву Управління СБУ в Полтавській області, матеріали республіканської окружної й районної преси, а також документи ЦДАГО та ЦДАВО України, що дають змогу простежити сам процес творення Голодомору [7, с. 244-245].

У 2000 р. опубліковано книгу «Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1932-1933): Документи і матеріали» [8], основу якої складають документи Державного архіву Миколаївської області. Про Голодомор розповідається в розділах «Документи архівів свідчать» та «Свідчать очевидці». Автори книги прагнули до глибокого аналітично-документального осмислення і висвітлення проблеми примусової колективізації на території Миколаївщини. Вони стверджують: «Найстрашніший голодомор 1932-1933 рр. мав штучний характер і забрав від 7 до 12 мільйонів українського, передусім хліборобського: населення... Голод був запрограмований у ЦК ВКП (б) спеціально для українців і організований в умовах дуже непоганого урожаю 1932 року... Голод був наслідком спроби здійснювати соціалістичне будівництво воєнно-комуністичними методами» [8, с. 21, 36].

У 2008 р. виходить друком «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД». У виданні представлено документи радянських органів державної безпеки – Державного політичного управління (ДПУ) та Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), що містять додаткову архівну інформацію про причини, перебіг і наслідки найстрашнішої трагедії в історії українського народу ХХ ст. Документи розповідають про здійснення органами держбезпеки масових політичних репресій, у тому числі й з метою приховування правди про Голодомор. Майже 70 років ці документи зберігались під грифами секретності й були недоступними для дослідників [14].

У 1990-х рр. виходить ряд збірок, присвячених районному аспекту проблеми. У 1991 р. опублікована книга свідчень «Безкровна війна» [9]. У видавництві «Український письменник» у 1992 р. В. Іванців опублікував збірку «Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомор на Білоцерківському Пороссі в 1921-32-33 та 1947 роках» [5]. У 1997 р. було видано книгу «Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини. Документи, спогади, списки померлих». Науковцями Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Ю. В. Авраменком та В. М. Гнатюком підготовлено збірник «Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення» [4]. Видано ряд збірників-брошур районного масштабу: «Було це на Славутчині в 30-х» В. Тернового (створена за публікаціями газети «Трудівник Полісся») [16]. У збірнику-брошурі «Розп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30 та 40 роках ХХ століття» викладено правдиву історію творення Голодомору в окремо взятому районі. Кількість жертв сталінського голодомору 1932-1933 рр. смт. Гребінки містить 760 прізвищ та імен [15]. У 2003 р. виходить друком збірник «Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив». Студентами Дніпропетровського державного університету під керівництвом О. Мицика було зібрано понад 200 свідчень про голокост 1932-1933 рр. Збір даних проводився за визначеною анкетною, яка була запропонована українськими та канадськими науковцями для опитування свідків Голодомору 1947 р. [15, с. 8]. У вступній статті Ю. Мицик наголошує на важливості усної історії, яка прекрасно усвідомлюється владою й суспільством у розвинутих країнах Заходу і Сходу [17, с. 11]. Голокост мав на меті не допустити спалаху національно-визвольної боротьби українського народу. Голодомор був створений штучно та проходив одночасно зі знищенням української інтелігенції та припиненням українізації в УРСР.

Висновки. Незважаючи на значне зростання кількості збірників документів та спогадів, наукових праць, окремі аспекти залишаються майже не висвітленими, певні напрями – дискусійними та гостро актуальними. Науково-пізнавальне

значення збірників свідчень та документів полягає у тому, що в них оприлюднено понад десять тисяч не опублікованих раніше документів, що підтверджуються спогадами очевидців. Це цінні джерела для дослідження надскладної та актуальної теми Голодомору. Документальні збірники охоплюють, здебільшого, період 1932-1933 рр. та виразно вказують на причини народної трагедії. Питання відповідальності за штучно створений голод і загибель мільйонів людей висвітлюються по-різному. Без винятку, усі дослідники стверджують, що головними винуватцями стали Й. Сталін та його найближче оточення – В. Молотов, Л. Каганович і П. Постишев. Певною мірою винні й виконавці їхньої волі на Україні – С. Косіор, В. Чубар, Г. Петровський та ін. Особливу відповідальність дослідники покладають на ВКП (б) як інструмент утілення рішень вищого керівництва. Лише подальша копітка архівна праця, зокрема й у закордонних архівних установах, та історіографічні розробки сприятимуть уточненню демографічних втрат від голоду, ставлення різних категорій населення до організації штучного Голодомору, допоможуть розкрити технологію організації Голодомору як на рівні партійного керівництва, так і на рівні виконавців.

Список використаних джерел

1. 33-й: ГОЛОД: Народна книга-меморіал / Авт.-упоряд. Маняк В. А., Коваленко Л. Б. – К., 1991. – 585 с.
2. Винокурова Ф. Голод 1932-33, 1946-47. Вінницька область: Документи і матеріали / Ф. Винокурова, Р. Подкур. – Вінниця. – 224 с.
3. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Упоряд. Р. Я. Пиріг та ін. – К.: Політвидав, 1990. – 603 с.
4. Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упоряд. Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк, 2000. – 445 с.
5. Іванців В. Голокіст: Документальні свідчення очевидців про голодомори на Білоцерківському Поліссі в 1921-32-33 та 1947 роках / В. Іванців. – К., 1992. – 48 с.

6. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко. – К., 1992. – 736 с.
7. Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині. 1929-1933: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Г. М. Михайличенко. – К., 1997. – 264 с.
8. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929-1933): Документи і матеріали / Упоряд. М. М. Шитюк. – Миколаїв. – 214 с.
9. Міщенко О. Безкровна війна: Книга свідчень / О. Міщенко. – К., 1991. – 176 с.
10. Мухіна М. Упокорення голодом: Збірник документів / М. Мухіна. – К., 1993. – 321 с.
11. Народна трагедія. Документи і матеріали про голод 1932-1933 років на Дніпропетровщині / Упоряд. Ю. А. Мицик, Н. Р. Романець. – Дніпропетровськ, 1993. – 84 с.
12. Пиріг Р. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документальні публікації / Руслан Пиріг // Українознавство. – 2008. – К., 2007. – 239 с.
13. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Кн. 1-2 / Авт.-упоряд. П. Яшук. – К.: Вид. Коць; Нью-Йорк, 1999. – 707 с.
14. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с. [64] арк.; іл.
15. Таран М. Розп'яте село: Свідчення очевидців про нищення селянства Гребінківщини в 30 та 40-х роках ХХ століття / М. Таран. – Біла Церква, 1995. – 57 с.
16. Терновий В. Було це на Славутчині в 30-х / В. Терновий. – Славута, 1993. – 48 с.
17. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. О. Ю. Мицик. – К.: Вид. дім «АКАДЕМІЯ», 2003. – 296 с.
18. Чорна книга України. Збірник документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанич. – К., 1998. – 784 с.

References

1. 33-у: HOLOD: Narodna knyha-memorial / Avt.-uporyad. Manyak V. A., Kovalenko L. B. – K., 1991. – 585 s.
2. Vynokurova F. Holod 1932-33, 1946-47. Vinnytska oblast: Dokumenty i materialy / F. Vynokurova, R. Podkur. – Vinnytsya. – 224 s.
3. Holod 1932-1933 rokiv na Ukrayini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv / Uporyad. R. Ya. Pyrih ta in. – K.: Polityvydav, 1990. – 603 s.
4. Holodovka: 1932-1933 roky na Pereyaslavshchyni: Svidchennya / Uporyad. Yu. V. Avramenko, V. M. Hnatyuk. – Pereyaslav-Khmelnitsky; Kyiv; Nyu-York, 2000. – 445 s.
5. Ivantsiv V. Holokist: Dokumentalni svidchennya ochevydtsiv pro holodomory na Bilotserkivskomu Porossi v 1921-32-33 ta 1947 rokakh / V. Ivantsiv. – K., 1992. – 48 s.
6. Kolektyvizatsiya i holod na Ukrayini, 1929-1933: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Uporyad. H. M. Mykhaylychenko. – K., 1992. – 736 s.
7. Kolektyvizatsiya silskoho hospodarstva i holod na Poltavshchyni. 1929-1933: Zbirnyk dokumentiv i materialiv / Uporyad. H. M. Mykhaylychenko. – K., 1997. – 264 s.
8. Mykolayivshchyna: kolektyvizatsiya silskoho hospodarstva i holod (1929-1933): Dokumenty i materialy / Uporyad. M. M. Shytyuk. – Mykolayiv. – 214 s.
9. Mishchenko O. Bezкровна viyna: Knyha svidchen / O. Mishchenko. – K., 1991. – 176 s.
10. Mukhina M. Upokorennya holodom: Zbirnyk dokumentiv / M. Mukhina. – K., 1993. – 321 s.
11. Narodna trahediya. Dokumenty i materialy pro holod 1932-1933 rokiv na Dnipropetrovshchyni / Uporyad. Yu. A. Mytsyk, N. R. Romanets. – Dnipropetrovsk, 1993. – 84 s.
12. Pyrih R. Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini: dokumentalni publikatsiyi / Ruslan Pyrih // Ukrayinoznavstvo. – 2008. – K., 2007. – 239 s.
13. Portret temryavy. Svidchennya, dokumenty i materialy u dvokh knyhakh. Kn. 1-2 / Avt.-uporyad. P. Yashchuk. – K.: Vyd. Kots; Nyu-York, 1999. – 707 s.

14. Rozsekrechena pam'yat: Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukrayini v dokumentakh GPU–NKVD. – K.: Vyd. dim «Kyuevo-Mohulyanska akademiya», 2008. – 604 s. [64] ark.; il.
15. Taran M. Rozp'yate selo: Svidchennya ochevydtsiv pro nyschennya selyanstva Hrebinkivshchyny v 30 ta 40-kh rokakh XX stolittya / M. Taran. – Bila Tserkva, 1995. – 57 s.
16. Ternovyy V. Bulo tse na Slavutchyni v 30-kh / V. Ternovyy. – Slavuta, 1993. – 48 s.
17. Ukrayinskyy holokost 1932-1933: Svidchennya tykh, khto vyzhyv / Uporyad. O. Yu. Mytsyk. – K.: Vyd. dim «AKADEMIYA», 2003. – 296 s.
18. Chorna knyha Ukrayiny. Zbirnyk dokumentiv, arkhivnykh materialiv, lystiv, dopovidey, statey, doslidzhen, ese / Uporyad. F. Zubanych. – K., 1998. – 784 s.

ДАНИ ПРО АВТОРА

Шатковська Алла Юрїївна, кандидат історичних наук

Прилуцький гуманітарно-педагогічний коледж

ім. І. Я. Франка

вул. Перемоги 170, м. Прилуки, Чернігівська обл.,

Україна 17500

e-mail: allashatkovska2014@gmail.com

ДАНИЕ ОБ АВТОРЕ

Шатковская Алла Юрьевна, кандидат исторических наук

Прилуцкий гуманитарно-педагогический колледж

им. И. Я. Франко

ул. Победы 170, г. Прилуки, Черниговская обл.,

Украина 17500

e-mail: allashatkovska2014@gmail.com

DATA ON AUTHOR

Shatkovska Alla Y., Candidate of Historical Sciences

Pryluky Humanitarian and Pedagogical College

named I. Y. Franka

170 Victory Str., Pryluky, Chernihiv region,

Ukraine 17500

e-mail: allashatkovska2014@gmail.com